



Han Nijdam

Pre-christelijke mythologie en religie van Scandinavië

Via welke bronnen zijn de oude Scandinavische mythen tot ons gekomen? Wat is de achtergrond van de verhalen over Odin, Thor en de andere goden? Han Nijdam geeft een analyse van oorsprong, inhoud en overlevering van de Scandinavische mythologie.

Niemand die zich met de Germaanse of Noorse mythologie bezighoudt, kan om de twee teksten heen, die beide de naam *Edda* dragen; de zogenaamde *lied-Edda*¹ en de *proza-Edda*.² Vandaar dat deze verhandeling begint met een korte beschrijving van deze bronnen. Daarna komen de goden en hun verhalen, de Germaanse en Indo-Europese wortels van de mythologie en de religieuze praktijk van de vikingen aan bod.

Bronnen voor de Noorse mythologie: de *Edda*'s

De *proza-Edda* (ook wel 'jongere *Edda*' genoemd) draagt zijn naam met recht. Het werk is geschreven door de IJslander Snorri Sturluson (1178-1241). Het werk bestaat uit drie delen, de *Gylfaginning* ('de begoocheling van Gylfi'), *Skáldskaparmál* ('verhandeling over de dichtkunst') en *Háttatal* ('opsomming der vers-maten'). Snorri's werk was in feite een handboek voor de dichtkunst. In *Háttatal* legt hij de regels van de skaldendichtkunst uit en in *Skáldskaparmál* de in de dichtkunst

- 1 G. Neckel ed., *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern* (Heidelberg 1962); M. Otten ed., *Edda. De liederen uit de Codex Regius en verwante manuscripten* (Baarn 1994).
- 2 A. Faulkes ed., *Edda: prologue and Gylfaginning* (Oxford 1982); P. Vermeyden e.a. ed., *Over de noordse goden. Verhalen uit de Edda en Heimskringla* (Amsterdam 1983).

gebruikte mythische kenningen (dichterlijke omschrijvingen), zoals 'de vracht van Grani' = 'goud', naar het paard van de held Sigurd dat, nadat deze de draak Fafnir had gedood, beladen werd met de drakenschat. In de *Gylfaginning* tenslotte geeft Snorri een beknopt overzicht van de mythologie, teneinde de aankomende *skald* (dichter) een referentiekader te verschaffen voor het toekomstige dichtwerk.

In de in proza geschreven *Gylfaginning* haalt Snorri verschillende malen strofen uit mythische gedichten aan, die we ook kennen uit de *lied-Edda* (of 'oudere *Edda*'), een verzameling van ruim dertig goden- en heldenliederen, voornamelijk bekend uit de zogenaamde *Codex Regius*.³ Toen dit handschrift in de zeventiende eeuw werd ontdekt, dacht men dan ook de bron van Snorri gevonden te hebben. Men noemde het de *Sæmundar Edda*, de 'Edda van Sæmund de wijze', naar de grootvader van Jón Loptsson, een machtige IJslander bij wie Snorri opgevoed was. De benaming bleek ongegrond, maar na eeuwenlang gebruik is ze ingesleten, en zodoende kennen we tegenwoordig twee *Edda*'s.⁴

Van de *proza-Edda* weten we, als gezegd, dat hij door Snorri geschreven is. Vandaar dat het complete werk waarschijnlijk van rond 1230 dateert (we weten namelijk dat hij in 1222 *Háttatal* schreef). De *lied-Edda* te dateren is moeilijker. Het oudste handschrift, de *Codex Regius*, stamt uit circa 1275, maar Snorri haalde in het begin van de dertiende eeuw al dit soort gedichten aan, wellicht uit een verzameling die leek op de *lied-Edda*. We moeten ons dan ook afvragen wat we willen dateren; een verzameling gedichten zoals die in de *Codex Regius* staat, de afzonderlijke gedichten of de vertelstof. In het kort kunnen we zeggen dat de meeste *Edda*-gedichten in hun overgeleverde vorm uit de periode van de negende tot twaalfde eeuw dateren (een enkel jonger gedicht daargelaten).⁵

Deze twee *Edda*'s vormen de belangrijkste en omvangrijkste bronnen voor onze kennis van de Noorse mythologie en ook van de Germaanse mythologie, aangezien ons over de mythologie van de Ger-

3 Dit handschrift dankt zijn naam aan het eeuwenlange verblijf in de bibliotheek van de Deense koning te Kopenhagen.

4 K. Samplonius, 'Inleiding', in: Otten, *Edda* xi-xliii.

5 R. Simek, *Lexikon der germanischen Mythologie* (Stuttgart 1984) 135.

maanse volkeren op het Europese continent en op de Britse eilanden slechts fragmentarisch bronnenmateriaal is overgeleverd. De *Edda's* zijn telkens een toetssteen om een daar gevonden fragment in te passen in het grotere geheel - ervan uitgaande dat dat bestaan heeft.

De *Gylfaginning*, het gedeelte van de *proza-Edda* waarin Snorri de mythologie uit de doeken doet, is gevat in de raamvertelling van het bezoek dat de Zweedse koning Gylfi aflegt aan Asgard ('wereld van de Asen'), de verblijfplaats van de goden, om de verhalen over de Asen te staven. Uiteindelijk komt hij bij een prachtige burcht waar drie mannen op drie zetels zitten. Ze heten *Hár* ('hoog'), *Jafnhár* ('evenhoog') en *rii* ('derde'). Gylfi stelt zich voor als *Gangleri* ('vermoeid door het reizen'), en heeft zich vermomd als een oude man. Door middel van een vraag- en antwoordgesprek tussen *Gangleri* en het drietal schotelt Snorri de lezer vervolgens de mythologische stof voor.

De goden en hun mythen

Odin

De belangrijkste van de goden was Odin ('hij die macht heeft over extase/woede'), naar wie de woensdag is genoemd. Hij had vele namen, en verschillende attributen. Zo bezat hij twee raven, *Huginn* ('gedachte') en *Muninn* ('geheugen'), die bij het ochtendgloren uitvlogen over heel Midgard ('middenwereld'), de mensenwereld, en bij het ontbijt op zijn schouders kwamen zitten om hem te vertellen wat ze gezien hadden. Zijn troon heette *Hliskjálfr* ('wachttorens'), en als hij daarop zat, kon hij over alle werelden uitzien. Verder had hij twee wolven aan zijn voeten, *Geri* en *Freki* (beide 'de gulzige'), die hij voerde met het eten dat hem voorgezet werd, want zelf dronk hij alleen maar wijn.

Ophanging was van oudsher de manier om iemand aan Odin te offeren, vandaar dat hij 'de god van de gehangenen' genoemd werd. Odin had dit voorbeeld zelf gegeven, door zichzelf negen dagen en negen nachten op te hangen aan de wereldboom, *Yggdrasil* (waarschijnlijk 'paard van Yggr = Odin'), teneinde het mysterie van de runen, het Germaanse alfabet dat volgens de mythische teksten vervuld was van magische krachten, te leren kennen. Na negen dagen zonder eten of drinken te hebben gehangen, 'gewond door een speer, mijzelf aan mij-

zelf geofferd',⁶ zag hij plotseling de runen, pakte ze op, en viel uit de boom. Vanaf dat moment beheerste hij de runenmagie. Van de godin Freyja, die we straks zullen behandelen, leerde hij bovendien de toverkunst die *seir* ('knoopmagie?') heette, en die voor mannen als oneervol werd beschouwd wegens de homoseksuele praktijken die er klaarblijkelijk mee gemoeid waren.

Odin was ook de god van de dichters. Hij was het immers die de mythische dichtersmede had gestolen, die iemand tot dichter maakte. Deze mede was gemaakt van het bloed van het wezen *Kvasir* ('gegist bessensap'), dat op zijn beurt gemaakt was van het speeksel van elk lid van de twee godengeslachten waaruit het Noorse pantheon bestond, de Wanen en de Asen ('paal, balk' of 'levenskracht'). Deze twee groepen hadden een felle oorlog gevochten en zich uiteindelijk verzoend. Er werden wederzijds gijzelaars uitgeleverd (waardoor Frey en Freyja bij de Asen kwamen te wonen), en alle goden spuwden in een ketel. Uit dit vocht werd *Kvasir* gemaakt. Dit wezen was door zijn samenstelling heel erg wijs, maar werd vermoord door een stel dwergen, dat de kostbare mede maakte van zijn bloed vermengd met honing. Deze mede kwam via een aantal omzwervingen in het bezit van de reus *Suttungr* ('zwaar door de drank?'). Odin stal het van hem. Hij kroop in de gedaante van een slang door een gat in de berg waar de reus woonde, en sliep vervolgens drie nachten met de dochter van de reus, *Gunnlö* ('uitnodiging voor de strijd'). Met de in ruil voor de seksuele gunsten beloofde drie teugen werkte hij de mede tenslotte naar binnen. Toen ontsnapte hij van de berg in de gedaante van een arend, met de reus op zijn hielen. Toen de arend boven Asgard aankwam, hadden de andere goden al vaten klaar gezet en daar spoog Odin de mede in. Deze mede gaf Odin de Asen en dichters te drinken. Onderweg had Odin door de grote haast echter wat uitgeplast, en dat beetje is toegankelijk voor iedereen: het is 'het deel van de rijmelaars'.⁷

Odin was dus de belangrijkste van de goden. Er zijn veel verhalen over hem te vinden in de *Edda*'s, en Scandinavische en Engelse koningshuizen leidden hun genealogie op hem terug. Hij werd Alvader genoemd en was de vader van goden als Thor en Balder.

6 *Geiri undar, oc gefinn Óni, sjálfr sjálfom mér; Hávamál* 138; Neckel, *Edda* 40.

7 Snorri Sturluson, *Skaldskaparmál* 3; 97 (ik verwijs telkens naar de vertaling).

Tyr

Toch was Odin waarschijnlijk niet van oudsher de oppergod. Vermoedelijk was dit Tyr ('god'), die we in de naam van de dinsdag (Engels *Tuesday*) terugvinden. Aan de Nederlandse benaming voor de dag kunnen we zijn functie aflezen: *dinsdag* komt van *dingsdag*, de dag van het ding, de rechtsvergadering. Tyr was dan ook de god van het recht. Veel meer komen we van Snorri ook niet over hem te weten, behalve dan dat hij de Asen ooit een belangrijke dienst bewezen heeft. Loki, de god die altijd snode plannen aan het uitbroeden en uitvoeren was, had namelijk de wolf Fenrir ('moerasbewoner?') voortgebracht bij een reuzin. De Asen voedden het op in Asgard en speelden met het beest toen het nog klein was. Toen Fenrir echter te groot en gevaarlijk werd naar hun smaak en uit de voorspellingen bovendien bleek dat hij hun onheil zou brengen, moest het beest aan de ketting. Dat bleek niet zo makkelijk. Ze maakten tot twee maal toe een sterke keten, die de wolf met gemak brak. Tenslotte lieten ze de dwergen een magische strik maken, *Gleipnir* ('de opene'), van de baard van een vrouw, het speeksel van een vogel, de wortels van een berg, de adem van een vis, de pezen van een beer en het geluid van een lopende kat (daarom zijn deze dingen er nu niet meer). Het eindresultaat was een soepele, zijdezachte band. Toen de Asen hiermee aankwamen vertrouwde Fenrir het zaakje dan ook niet. In het breken van de zware kettingen had bovendien nog roem gelegen, maar hierin niet, als er al geen magie in het spel was. Tenslotte liet de wolf zich overhalen, mits één van de goden zijn hand in de bek van het dier legde als onderpand. Geen van de goden was hier natuurlijk happig op, maar Tyr meldde zich als vrijwilliger. Toen Fenrir dan ook geboeid was, en niet meer los kon komen, waren alle Asen blij, vertelt Snorri, behalve Tyr, want die was zijn rechterhand kwijt.⁸

Thor

Uit de verschillende verhalen over Odin komt duidelijk naar voren, dat hij een duistere, geheimzinnige god was die zo zijn eigen plannen had, en die niet altijd te vertrouwen was. Daarom legden de boeren en

8 Snorri Sturluson, *Gylfaginning* 34; 52.

het gewone volk veel liever hun lot in de handen van de meer betrouwbare Thor ('de donderaar'). Het bekendste kenmerk van deze god van de donder was zijn hamer *Mjöllnir* ('de bliksemer'), waarmee hij het liefst reuzenschedels insloeg, want tegen de reuzen strijden (waarschijnlijk symbool voor de ongebreidelde natuurkrachten) was een geliefde bezigheid van Thor. Hangers in de vorm van hamers zijn ons vooral uit de vikingtijd overgeleverd, waarschijnlijk als tegenhanger van het christelijke kruis.⁹

Thor was een grote, oersterke kerel met rood haar en een rode baard, en een enorme eetlust. Op een dag werd Thor wakker en ontdekte dat zijn hamer weg was. Loki werd er op uit gestuurd in het valkenkleed van Freyja, en hij ontdekte dat de reus *rymr* ('lawaaï') *Mjöllnir* had gestolen. Deze eiste in ruil voor de hamer de mooie godin Freyja als zijn bruid. Toen Freyja dit hoorde werd ze ziedend en weigerde pertinent. Loki bedacht echter een list, en zo werd Thor als bruid uitgedost. Met Loki vermomd als bruidsmisje aan zijn zijde vertrokken ze naar de reuzenwereld. Bij *rymr* aangekomen werd er meteen een feest gehouden, en Thor at zoals hij gewoon was te doen en dronk drie vaten mede. Loki legde uit dat de bruid acht dagen niet gegeten had van verlangen naar het huwelijk. Toen *rymr* vervolgens een kusje wilde stelen en onder de sluier van de aanstaande bruid keek, deinsde hij terug voor de brandende ogen die hij daar ontwaarde. Loki schoot weer te hulp en zei dat de bruid acht dagen niet geslapen had. Toen kwam het ogenblik van de inzegening van het huwelijk, en *rymr* legde volgens oud gebruik de hamer, in dit geval dus *Mjöllnir* zelf, in de schoot van de bruid. Dit was het moment waarop Thor gewacht had. Weldra was er geen reus meer in leven in de hal, en zo kreeg Thor zijn hamer terug.

Een ander verhaal, waarop we zodadelijk nog zullen terug komen, is dat van de vistocht van Thor. Op een keer ging de god met een reus, genaamd *Hymir*, uit vissen. Hij had eerst één van de ossen van de reus de kop afgeslagen om als aas te gebruiken. Het duo voer met een roei-bootje de zee op, en Thor roeide veel verder van de kust dan de reus lief was. Toen ze eindelijk ver genoeg waren gooide Thor zijn lijn uit,

9 H.R. Ellis Davidson, *Scandinavian Mythology* (Londen enz. 1969) 57. Afbeelding bij: M. Magnusson, *De vikingen. Volk van veroveraars* (Weert 1987) 41.

en al snel had hij de Midgardslang ('wereldslang'), een ander kind van Loki: een enorme slang die in de zee om de wereld heen lag, aan de haak. Thor haalde zijn lijn in, en zette daarbij zoveel kracht dat zijn voeten door de bodem van de boot schoten. Al snel was de kop van de Midgardslang boven water. Thor en de slang wisselden een vurige blik; een verschrikkelijk gezicht volgens Snorri. Op dat moment werd Hymir zo bang dat hij de lijn doorsneed. Thor werd woedend en smiet het monster zijn hamer na, 'en de mensen zeggen dat die de slang op de bodem de kop afsloeg. Maar om je de waarheid te zeggen denk ik iets anders, en wel dat de Midgardslang nog leeft en in de wereldzee ligt'.¹⁰

De Wanen: Freyr, Freyja, Njörd

Hierboven werd al kort gesproken over de oorlog die in de oertijd gevoerd was tussen de twee godengeslachten, de Asen en de Wanen, maar die daarna verzoend was. Als gevolg daarvan waren er wederzijds gijzelaars uitgeleverd. Om deze reden waren de Wanen Freyr ('heer') en Freyja ('vrouw, domina'), en hun vader, Njörd ('kracht, vitaliteit') in Asgard komen wonen. De Wanen waren vruchtbaarheidsgoden die er soms twijfelachtige zeden op na hielden, zoals een huwelijk tussen broer en zus. Ze werden aangeroepen voor zaken als een goede oogst, regen, en goede visvangst.

Freyr was, zeker in de nadagen van het Scandinavische heidendom, uitgegroeid tot een belangrijke god. Adam van Bremen beschrijft in de *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* (eind elfde eeuw) de tempel van Uppsala met daarin drie godenbeelden; van Thor, Odin en Freyr.¹¹ Oost-Zweden lijkt overigens het cultisch centrum van Freyr te zijn geweest. Zo claimden de Zweedse koningen, het geslacht van de Ynglingen, af te stammen van *Yngvi-Freyr*. Freyr had een schip dat *Skíblanir* ('uit dunne houtjes opgebouwd') heette. Het was een geweldig schip dat aan alle Asen ruimte bood, de wind in de zeilen kreeg

¹⁰ Snorri Sturluson, *Gylfaginning* 48; 76.

¹¹ Adam van Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* Lib. IV, c. XXVI, uitgegeven door: B. Schmeidler, *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte* (= *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis separatim editi. Magistri Adam Bremensis gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*) (Hannover en Leipzig 1917) 258.

zodra deze gehesen waren, en opgevouwen als een doek en daarna in een buidel weggeborgen kon worden. Ook bezat de god een everzwijn, *Gullinborsti* ('gouden borstel'), dat zijn kar trok, en sneller dan welk paard ook liep.

Freyja had een bijzondere relatie met Odin. Niet alleen had ze hem, zoals boven reeds vermeld, de toverkunst *seir* geleerd, ze koos bovendien de helft van de in de slag gevallen krijgers, terwijl de andere helft naar Odins *Valhöll* ('hal der gevallenen'), dat wij als Walhalla kennen, ging. Haar hal heette *Sessrúmnir* ('ruimte voor veel zetels') en haar verblijfplaats *Fólkvangr* ('mensenveld'). Freyja had een kar die door katten werd getrokken, en een mysterieus sieraad, een halsketting waarschijnlijk, dat *Brísingamen* ('sieraad van de Brisingen') heette, dat haar ooit eens door Loki werd ontstolen en door een andere god, *Heimdallr* ('hij die de wereld verlicht?') werd teruggehaald. Freyja was een van de belangrijkste godinnen, vertelt Snorri. Ze was de godin van de liefde.

Balder en de ondergang van de wereld

Tenslotte is er een god die niet zozeer genoemd moet worden om wat hij was, maar om zijn rol in het grotere geheel zoals Snorri ons dat uit de doeken doet. Die god heette Balder ('wit?'). Hij was oogverblindend mooi en zo wit, dat hij wel licht leek af te geven. Hij was heel wijs, maar zijn raad werd nooit opgevolgd. Op een nacht had Balder een droom waarin hem zijn einde werd voorspeld. Verontrust ging hij naar zijn moeder, Frigga ('geliefde'), de vrouw van Odin. Deze liet alle wezens en dingen op aarde een eed zweren dat ze Balder niet zouden schaden. Eén plantje had ze echter niet gevraagd, de maretak. Toen Loki dit hoorde nam hij de maretak en liet *Hör* ('Strijder'), de blinde broer van Balder, deze op de god afschieten tijdens een spel waarbij alle goden Balder beschoten omdat hij toch onsterfelijk was geworden. Balder stierf, en ondanks pogingen hem uit het rijk van *Hel* ('verbergen'), de godin van de onderwereld terug te krijgen, bleef hij dood. Als straf voor zijn rol in dit drama werd Loki aan een rots gebonden met een gifslang boven zijn gezicht. Loki's vrouw hield een schaal boven hem om het druipende gif in op te vangen, maar telkens als ze de schaal moest legen, kermde en wrong Loki door het gif dat in zijn ge-

zicht liep. Dan was er een aardbeving in Midgard.

De dood van Balder was de directe aanloop tot de *Ragnarök*, het 'lot van de goden', waarmee Snorri zijn *Gylfaginning* eindigt. In een vreselijke eindstrijd, waarin alle kwade krachten ontketend raakten (onder andere Loki en de wolf Fenrir) stredden de Asen tegen de wezens uit de onderwereld. Thor streed met de Midgardslang, doodde hem, maar stierf na negen stappen zelf door het gif van het beest. Odin ging de strijd aan met Fenrir en dolf het onderspit. Uiteindelijk zonk de aarde zwartgeblakerd door het wereldvuur weg in zee. Maar er rees een nieuwe wereld op, en de zonen van de oude goden, samen met Balder en Hör keerden terug naar waar eens Asgard was, en twee mensen hadden zich in een boom van de zondvloed weten te redden en werden de grondleggers van een nieuw mensengeslacht.

De wortels van de *Edda's*

In het hiernavolgende wil ik ingaan op de vraag in hoeverre wat we uit de twee *Edda's* weten ook iets zegt over de religie en de mythologie van alle Germaanse volkeren, en zelfs in hoeverre de stof uit de *Edda's* bekend was in Scandinavië in de pre-christelijke eeuwen vóór Snorri; de vikingtijd.

Laten we het spoor chronologisch terug volgen. Als eerste komen we dan in de periode net voorafgaand aan Snorri's optekening en de periode waarin de meeste gedichten van de *lied-Edda* ontstaan zijn: de periode van de vikingen (± achtste - elfde eeuw). Een belangrijk punt bij Snorri is het raamwerk waarin hij zijn mythologie plaatst, en dan bedoel ik niet de begoocheling van koning Gylfi (die er overigens mee eindigt dat plotseling alles rond Gylfi verdwenen is en hij in een lege vlakte staat), maar de eschatologie; de neiging die Snorri vertoont om mythische gebeurtenissen in relatie tot de *Ragnarök* te vertellen. In Snorri's mythologie is er een begin (een 'gapende leegte', *Ginnungagap*, met aan weerszijden daarvan een ijs- en een vuurwereld, die samen de voorwaarden schiepen voor leven) en een einde, terwijl mythologieën van primitieve culturen meestal tijdloos of cyclisch zijn. Het is een trek van religies zoals met name het christendom om een idee over het einde der tijden te hebben. Het mythologische systeem van Snorri is een beetje

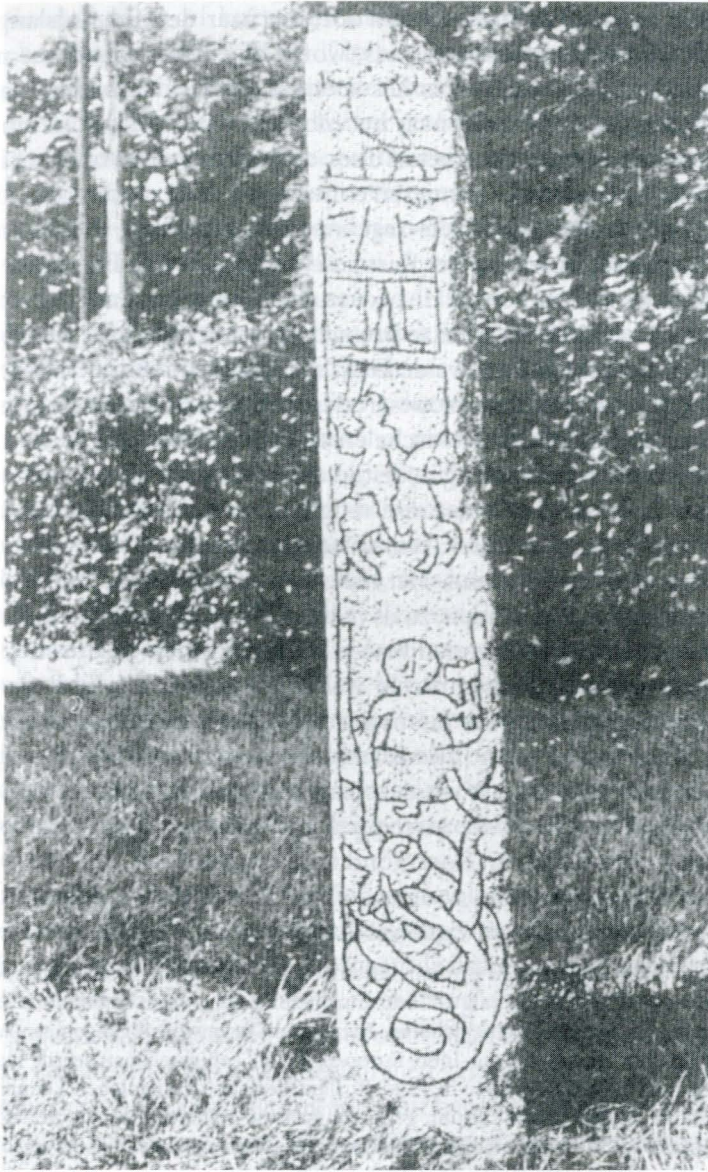
vlees noch vis; er is wel een spetterend einde, maar daarna toch weer een nieuw begin.

Toch heeft Snorri dit systeem niet zelf bedacht: hij leunt op gedichten van *skalden* die we vrij goed kunnen dateren en localiseren. Wanneer we dan kijken op welke dichters Snorri het meest leunt voor zijn eschatologische systeem, komen we uit bij een cirkel van dichters rond de Noorse *jarls* (graven) van *Hlairstad* (Lade) aan het einde van de 10e eeuw. Deze waren heidens terwijl hun omgeving, waaronder de nazaten van de beroemde koning Harald Schoonhaar, die als eerste heel Noorwegen onder zich had gebracht, christelijk waren geworden. De christelijke religie bracht nieuwe vragen die opgelost moesten worden door de oude religie in de tijd dat deze twee nog tegenover elkaar stonden. De vraag wat er aan het einde der tijden gebeurt is hier een voorbeeld van. Waarschijnlijk ontstond er door deze externe druk een herschikking van mythologische thema's en het gedeeltelijk overnemen van motieven uit de nieuwe religie, die uitmondde in het mythologische systeem dat Snorri schildert.¹²

Dat de verhalen die we uit de Edda kennen daadwerkelijk circuleerden in de hier behandelde periode kunnen we ook zien aan een viertal bewerkte stenen, waarop naar alle waarschijnlijkheid de vistocht van Thor is afgebeeld. De stenen stammen uit precies de periode die we hier behandelen; de achtste tot de elfde eeuw.¹³ Het is ontzettend moeilijk, zo niet onmogelijk te weten naar welk verhaal een bepaalde afbeelding verwijst wanneer we dat verhaal niet kennen, het algemene probleem van iconologie. Omgekeerd is het wel mogelijk een bepaald verhaal in een afbeelding te herkennen, wanneer er voldoende aanwijzingen zijn om de identificatie te rechtvaardigen. Dat is hier het geval. Wanneer we namelijk naar één van de vier stenen, die van Altuna kijken, zien we een mannetje in een bootje met een hamer in zijn hand. Onder de boot is een grote slang te zien, die hapt naar iets dat een gezicht heeft; een soort kop. Deze kenmerken alleen doen al sterk ver-

12 K. Schier, 'Zur Mythologie der *Snorra Edda*: Einige Quellenprobleme', in: U. Dronke e.a. ed., *Speculum norroenum. Norse studies in memory of Gabriel Turville-Petre* (Odense 1981) 405-420; aldaar 419.

13 P. Meulengracht Sørensen, 'Thor's Fishing Expedition', in: G. Steinsland ed., *Words and Objects: towards a dialogue between archeology and history of religion* (Oslo 1986) 257-278; aldaar 260.



Thor die naar de Midgardslang vist, afgebeeld op een runenstein uit Altuna (ca. 11^e eeuw).

moeden dat hier de mythe van Thor, die naar de Midgardslang vist met de afgehakte ossekop als aas, wordt afgebeeld. Maar wat mijns inziens doorslaggevend is, is het voetje dat onder de bodem van de boot te zien is, en verwijst naar het moment dat Thor de lijn binnenhaalt en daarbij met zijn voeten door de bodem van de boot schiet.

We kunnen op twee manieren controleren of de mythologie die we in de *Edda's* vinden ook iets zegt over de mythologie die de andere Germaanse stammen, op het Europese vasteland en in Engeland, kennen. Ten eerste kunnen we de brokstukken die we in andere bronnen vinden in verband trachten te brengen met wat we uit de *Edda's* weten. Ten tweede kunnen we de *Edda's* vergelijken met de 'heilige teksten' van andere Indo-europese talen/culturen zoals de Latijnse en Griekse mythologie, de Keltische en de Indiase Vedische teksten.¹⁴

Laten we onze reis terug in de tijd chronologisch blijven vervolgen, en dus als eerste de Germaanse religie en mythologie bekijken. Een groot strijdpunt is, of alle Germaanse stammen ooit overeenkomsten in religie hebben vertoond. Het meest waarschijnlijk is, dat ze alle de belangrijkste goden kenden, zoals Odin en Thor, en dat elke stam daarnaast een aantal lokale goden vereerde. Deze komen we dus niet in de *Edda's* tegen, maar bijvoorbeeld wel in inscripties die de Romeinen hebben achtergelaten. Zo kennen we uit enkele tientallen altaren die langs de kust van Zeeland zijn gevonden (en twee uit Keulen) de godin *Nehalennia*.¹⁵ De meeste uit deze categorie goden kennen we echter slechts dankzij een of twee inscripties, zoals *Mars (=T waz) Halamarus* uit een inscriptie die bij Roermond is gevonden.¹⁶

Een belangrijke bron voor onze kennis over de Germaanse stammen in de eerste eeuwen van onze jaartelling is het werkje *De origine et*

14 De Scandinavische talen zijn een onderdeel van de Germaanse taalfamilie, die op haar beurt weer lid is van de Indo-Europese familie, waartoe bijvoorbeeld het Latijn, Grieks en Sanskrit behoren. Men neemt tegenwoordig algemeen aan dat de sprekers van het Proto-Indo-Europees (PIE), een gereconstrueerde taal dus, ongeveer 5000 jaar v.Chr. in Zuid-Rusland leefden. Archeologen kennen deze cultuur als de Kurgan-cultuur, genoemd naar de grafheuveltjes die ze nagelaten hebben. R.S.P. Beekes, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in vergelijkende Indo-europese taalwetenschap* (Utrecht 1990) 77-8.

15 J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte* 2 dln. (2e druk Berlijn 1956/1957; herdruk Berlijn 1970) §538.

16 Ibidem §347.

situ Germanorum, of kortweg *Germania* van de Romein Publius Cornelius Tacitus ($\pm 55 - \pm 117$).¹⁷ In hoofdstuk 40 vertelt Tacitus over een godin die *Nerthus*, 'dat is moeder Aarde',¹⁸ heet. De beeltenis van deze godin wordt in een door koeien getrokken kar rondgevoerd en door een priester begeleid. Deze schildering vindt op tweeërlei wijze een parallel in de Oud-Noordse overlevering. Ten eerste komen de naam *Nerthus* en die van de Scandinavische *Njör* taalkundig perfect overeen, in die zin dat de laatste op de eerste moet teruggaan. Het probleem is alleen dat *Njör* een god is, en *Nerthus* een godin. Hoogstwaarschijnlijk was er oorspronkelijk sprake van een hermafrodiete godheid (bij vruchtbaarheidsgoden is dat niet ongebruikelijk) of een goddelijk paar zoals *Frey* en *Freyja* dat waren. Het is overigens niet ondenkbaar dat juist *Frey* en *Freyja* het paar vormen dat oorspronkelijk met de naam *Neruz* werd aangegeven. De nieuwe namen, die zoals we gezien hebben, niet veel meer betekenen dan 'heer' en 'vrouw', zouden dan zijn toegevoegd teneinde de mannelijke en vrouwelijke godheid beter van elkaar te scheiden, waarna het *Neruz*-element een eigen leven is gaan leiden. We vinden namelijk in een jonge bron een verhaal over een rondtocht door IJsland van een beeldtenis van *Freyr* in een kar die door ossen getrokken wordt, begeleid door een priesteres, wat natuurlijk een prachtige parallel vormt met het verhaal over *Nerthus* bij Tacitus. Aan dit voorbeeld zien we dus hoe we het Germaanse materiaal in de *Edda's* terugvinden. We vinden niet altijd een één op één relatie, maar wel zodanige overeenkomsten, dat er van een verband sprake moet zijn.

Soms hebben we uit vroege periodes iconologisch materiaal dat doet vermoeden dat we met sacrale afbeeldingen te maken hebben. Een voorbeeld hiervan vormen de zogenaamde bracteaten, die voornamelijk in Scandinavië zijn gevonden, en grofweg uit de vijfde tot zevende eeuw stammen. Het gaat om dunne ronde plaatjes goud die door middel van een stempel van een afbeelding en vervolgens van een rand en oog voorzien zijn. De afbeelding was ooit begonnen als kopie van Romeinse gouden munten met de beeltenis van de keizer, maar ging al

17 Publius Cornelius Tacitus, *Germania*, uitgegeven door: J. Lindauer ed., *Germania. Bericht über Germanien* (München 1988).

18 *id est Terram matrem*, Tacitus, *Germania*, c. 40; 58.

snel een eigen leven leiden. Er worden grofweg vier verschillende typen afbeeldingen onderscheiden: een mannenbuste (A), een groep van twee of drie figuren (B), een mannenhoofd boven een viervoeter (C) en een fantasiedier (D).

Er is de laatste decennia vrij veel onderzoek naar deze bracteaten gedaan. Karl Hauck heeft in een serie artikelen getracht de afbeeldingen van deze kleine gouden hangertjes van een doorsnede van enkele centimeters te verklaren. Eén voorbeeld volstaat hier. De groep zogenaamde B-bracteaten, dus met twee of drie figuurtjes heeft hij verklaard als uitbeelding van de mythe van de dood van Balder. We zien op het meest bekende voorbeeld van deze groep drie figuurtjes. Bij het figuurtje in het midden steekt een soort twijgje uit zijn buik; dit is voor



Tekening van een bracteaat uit Faxe. Men vermoedt dat de figuur in het midden Balder is, die net door de maretak is getroffen.

Hauck de aanleiding geweest om te denken dat we hier met Balder te maken hebben die door de maretak gedood wordt. Als deze interpretatie correct is betekent dat, dat deze mythe al in de vijfde eeuw bekend was bij de makers van dit kleinood.¹⁹

Een laatste manier om inzicht te krijgen in de oudheidkundige waarde van de *Edda's*, is ze te vergelijken met het mythologische materiaal dat we van andere Indo-europese culturen kennen. Dan blijkt bijvoorbeeld dat de god die in Snorri's verhaal zo'n relatief kleine rol speelt, namelijk Tyr (*T waz*), niet alleen in de meeste Indo-europese religies voorkomt, maar zelfs verwant is aan verschillende van de belangrijkste goden van andere pantheons: de Romeinse Jupiter en de Griekse Zeus ('hemelvader, god van de heldere hemel'). Meestal echter vinden we geen parallel in de namen, maar in de verhalen en de functies van de goden van de verschillende Indo-europese culturen. Een belangrijke onderzoeker op dit gebied is de vergelijkende godsdienstwetenschapper Georges Dumézil, die tussen 1938 en 1986 heeft gewerkt aan zijn idee van de zogenaamde *idéologie tripartie* of drie-functieleer. Volgens Dumézil werd de oorspronkelijke sociale gelaagdheid in drie klassen (priesters, krijgers en boeren) van de Indo-europese samenleving weerspiegeld in de mythologieën van de verschillende culturen die daaruit zijn voortgekomen. Elke sociale groep had dus zijn eigen goden. In de Germaanse mythologie zou een merkwaardige verschuiving zijn opgetreden, die samenhang met het vrijwel ontbreken van een priesterklasse in de Germaanse samenleving. Hierdoor kregen de goden van de oorspronkelijke heerserfunctie (is priesters; Odin en Tyr) krijgersaspecten, en die van de functie van de kracht (is krijgers; Thor) vruchtbaarheidsaspecten. De derde functie was die van de vruchtbaarheid (is boeren; Frey en de andere Wannen).

De verdiensten van Dumézil zijn aanzienlijk, maar toch blijkt zijn theorie niet op alle punten houdbaar te zijn.²⁰ Hij is het echter geweest die meer dan andere onderzoekers op de parallellen tussen verschijn-

19 K. Hauck, 'Brakteatenikonologie', in: H. Beck e.a. ed., *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* bd. 3 (Berlijn en New York 1979) 361-401; aldaar 394-5.

20 W.W. Belier, *Feiten, fouten en fabels. Ontstaan en ontwikkeling van Georges Dumézils 'idéologie tripartie'* (diss.: z.p. 1989) 324-347.

selen in de Germaanse en Noorse mythologie en in die van andere Indo-europese culturen heeft gewezen. Zo zien we het verliezen van de rechterhand (is de hand die je gebruikt om mee te zweren) door Tyr terugkomen bij de Keltische mythische koning *Nadu*, die na het verlies een zilveren prothese kreeg en daarmee de bijnaam *Argatlam* 'zilveren hand'.²¹ Dit soort vergelijkingen toont aan dat veel van wat Snorri vertelt inderdaad zeer oud materiaal is.

De praktijk

Mythen zijn de theorie van religie, en de cultus de praktijk. Mythen leggen uit hoe de wereld in elkaar steekt, en schrijven voor hoe de mens tegen de wereld aan moet kijken, en in de cultus wordt de relatie met de goden en de wereld bekrachtigd volgens de theorie die in de mythen wordt uitgelegd. Over de manier waarop de Germanen en later de vikingen hun godsdienst in de praktijk gestalte gaven, de cultus dus, hebben we informatie uit geschreven bronnen, archeologische vondsten en taalrelicten uit vroegere tijden. Deze stellen ons in staat iets te zeggen over de cultus in die periodes, maar veel is nog onduidelijk.

We weten dat de Germanen tempels kenden, al beweert Tacitus van niet;²² we hebben ze opgegraven, en we kennen enkele Germaanse woorden voor 'tempel', zoals *alhaz*. We moeten ons bij een tempel in veel gevallen echter niet te veel voorstellen; voor de Germanen was een plek heilig wanneer hij werd afgezonderd van de normale, profane wereld door middel van een omheining. Verschillende Germaanse heiligdommen, vooral in de vroege periode, toen de invloed van de Romeinse gewoontes nog niet groot was, zullen dus uit niet veel meer bestaan hebben dan een omheining van de een of andere vorm en een cultusbeeld (vaak een paal waarin een menselijk hoofd uitgehakt was) in het midden. De tempels van de Scandinaviërs ten tijde van de viking-tijd vormden hoogstwaarschijnlijk het voorbeeld voor de bekende Noorse houten stafkerken, zodat we ons daar een redelijk goede voorstelling van kunnen maken.²³

21 J. Puhvel, *Comparative mythology* (Baltimore en Londen 1987) 181.

22 Tacitus, *Germania* c. 9; 22.

23 De Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, §269.

Twee zaken werden in elk geval door cultische handelingen omgeven; de *rites de passage* (zoals geboorte, huwelijk en dood)²⁴ en de cyclus van het jaar. Bij de geboorte werd het kind in de wereld begroet door het te besprenkelen met water en het een naam te geven. Bij het huwelijk werden in de vikingtijd handelingen verricht die we nu ook nog kennen, zoals het uitwisselen van ringen en het thuisbrengen van de bruid, waar ons woord 'bruiloft' vandaan komt. Rondom de dood bestonden ook verschillende riten. Deze zijn ongetwijfeld in de loop der eeuwen veranderd, net zoals de manier van lijkbezorging; in bepaalde perioden werd er begraven en in andere gecremeerd. Uit de vikingtijd kennen we het gebruik van het aanbinden van de *helskór*, de 'helleschoenen' aan de dode, waarmee hij veilig naar de onderwereld kon lopen. Wanneer de dode in een schip begraven werd, het *festa skip*, werd het schip van ballast voorzien, zodat het tijdens de overtocht naar de onderwereld niet zou kapseizen.

Niet alleen het individuele leven was in rituelen ingebed, ook dat van de gemeenschap. Belangrijk was natuurlijk de vruchtbaarheid van akkers en vee. Hiertoe werden de seizoenen gemarkeerd en feestelijk ingeluid. Hoogstwaarschijnlijk werden die seizoensfeesten gevierd op de tijden die wij nu ook nog kennen: het midwinterfeest met Kerstmis (±22 december), het lentefeest met Pasen (half februari tot half maart), midzomer met de tijd van de Johannesvuren oftewel het feest van Sint Jan (±22 juni) en herfst met wat in Engeland nog als Halloween bekend staat en wij als Sint Maarten vieren. De reden dat we deze feesten voor een deel nog zo goed kunnen herkennen, is dat deze van oorsprong heidense feesten gekerstend werden en van een christelijke inhoud werden voorzien om de overgang naar het nieuwe geloof gemakkelijker te maken.²⁵

Elk van deze feesten had zijn eigen karakter en doel, maar voor de vikingtijd weten we dat een constante factor de *blót* ('offerfeest') was. Vaste onderdelen hiervan waren: samenkomen in een zaal, samen eten

24 Hiervoor: Å.V. Ström en H. Biezais, *Germanische und Baltische Religion* (Stuttgart enz. 1975) 240-241.

25 Hierover bijvoorbeeld: J.C. Russell, *The Germanization of Early Medieval Christianity. A sociohistorical approach to religious transformation* (New York en Oxford 1994).

en drinken van bier of mede (honingdrank), slachten van een offerdier, en het rood kleuren van de wanden en de aanwezigen met het bloed van het offerdier.²⁶ Gebruiken zoals het dansen rond de meiboom, het zoeken van eieren met Pasen, het ontsteken van midzomervuren, het laten staan van de laatste korenschoof of er iets speciaals mee doen en de kerstboom hebben allemaal een zeer oude geschiedenis en geven ons aanwijzingen voor wat er zich verder tijdens de seizoensfeesten afspeelde. Er is ook wel geopperd dat de *Edda*-gedichten draaiboeken voor cultusspelen zijn, vanwege hun lengte (ze zijn vrij kort) en de grote hoeveelheid dialogen.²⁷

We hebben ook enige informatie over meer besloten cultussen, die zich bijvoorbeeld binnen een familie afspeelden, zoals de curieuze vermelding over de *Völsi*. Dit was een in een linnen doek gewikkelde opgezette paardenfallus, die met look opgevuld was. In de twaalfde-eeuwse bron wordt verteld dat de vrouw des huizes hem tevoorschijn haalde, en aan een familielid gaf, waarna hij de kring rondging. Elk debiteerde met de *Völsi* in de hand een obscene vers. We weten dat het paard een heilig dier was bij de Germanen en er wordt wel gedacht dat we hier met een vorm van Freyrscultus te maken hebben.²⁸

Andere eveneens individuele cultusvormen zijn zeer archaïsch. Dit zijn dan meestal gebruiken die samenhangen met wat men vroeger lagere mythologie noemde; het geloof in elementale wezens zoals elfen, kabouters en dwergen en de magische werking van bomen, stenen en bronnen. Deze vorm van godsdienstuitoefening was ook eeuwen na de bekering nog niet uitgeroeid, en ging meestal probleemloos over in het Christendom, getuige de vele heiligen- en Mariabronnetjes. Dat deze vorm van verering een zeer lange geschiedenis heeft kunnen we zien aan archeologische vondsten, die voor sommige plekken een continuïteit van het neolithicum (± 6000 - 2000 v.Chr.) tot aan de vroege Middeleeuwen aantonen.²⁹

26 Ström en Biezais, *Germanische und Baltische Religion*, 228-229.

27 E. Haugen, 'The Edda as ritual: Odin and his masks', in: R.J. Glendinning en H. Bessason, *Edda. A collection of essays* (Winnipeg 1983) 3-24.

28 Ström en Biezais, *Germanische und Baltische Religion* 145-147.

29 G. Graichen, *Das Kultplatzbuch. Ein führer zu den alten Opferplätzen, Heiligtümern und Kultstätten in Deutschland* (Hamburg 1990) 97.

In de *Edda's* tenslotte vinden we niet of nauwelijks verwijzingen naar specifieke opvallende landschapselementen, wat op zijn minst opmerkelijk is. In de mythologieën van andere volkeren spelen deze immers vaak wel een rol, of wordt hun ontstaan verklaard als het werk van bepaalde goden. Zo speelt in de mythologie van de Australische aboriginals de enorme tafelberg Ayers Rock of *Uluru* een belangrijke rol als plaats van handeling voor de activiteiten van de goden.³⁰ Bij Snorri vinden we dit soort vermeldingen op het eerste gezicht niet. Dit wijst er misschien op dat Snorri een abstract pan-Scandinavisch systeem aan het bouwen was. Als we echter goed zoeken, zien we Snorri soms een *slip of the pen* maken. In het verhaal van de vistocht van Thor, dat hierboven al verschillende keren aangehaald is, vertelt Snorri dat Thor zo woedend op de reus *Hymir* werd omdat hij de lijn waaraan de Midgardslang zat had doorgekapt, dat hij hem een enorme oorvijg verkocht, 'zodat deze overboord sloeg - zijn voetzolen kan men nog zien'.³¹ Deze laatste opmerking slaat hoogstwaarschijnlijk op een bepaalde rotsformatie ergens in de zee rond Noorwegen of IJsland, en is precies het soort toevoegingen waarvan we er meer zouden hebben verwacht in de Noorse mythologie. Dergelijke verhalen toonden immers aan dat de goden niet ergens ver weg waren, maar zich tussen de normale stervelingen konden begeven. Hierdoor was de Noorse religie geen abstract en doods gegeven, maar werd er een manier geboden om een relatie met de wereld aan te gaan.

30 J.G. Cowan, *The aborigine tradition* (Dorset 1992) 23-4.

31 Snorri Sturluson, *Gylfaginning* 49; 76.



Het hoofd van een Vikingkrijger (Nationaal Museum van Oudheden in Stockholm).